

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Ельвіра ЛУЗІК
« ____ » _____ 2022 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Практична психологія»

Тема: «Гендерні особливості розвитку Я-концепція у молодших школярів»

Виконавець: студентка групи ПП-426 Яковець Анастасія Володимирівна

Керівник: канд. пед. н., доцент Селезень Ганна Василівна

Нормоконтролер: _____ Тамара МИХЕСВА

(підпис)

КИЇВ 2022

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти
Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Ельвіра ЛУЗІК

«   » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання дипломної роботи

Яковець Анастасії Володимирівни

1. Тема дипломної роботи "Гендерні особливості розвитку Я-концепції у молодших школярів" затверджена наказом ректора від 10.05.2022 №487/ст.
2. Термін виконання роботи: з 05.01.2022 до 24.05.2022 р.
3. Вихідні дані до роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до першого та другого розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, обсяг основного тексту 45 сторінок, список використаних джерел нараховує 32 позиції.
4. Зміст пояснювальної записки: Вступ; Розділ 1. «Я-концепція» як об'єкт наукового дослідження; Висновки до першого розділу; Розділ 2. Експериментальне дослідження гендерних аспектів розвитку «Я-концепція»; Висновки до другого розділу; Висновки; Список використаних джерел та літератури.

5. Календарний план-графік.

Номер Пор.	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження	07.02.2022	05.01.2022
2	Формулювання теми, мети, завдань дослідження. Написання вступу. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	21.02.2022	14.01.2022
3	Написання першого розділу. Подання керівникові на перевірку	04.04.2022	06.04.2022
4	Написання другого розділу. Подання керівникові на перевірку	16.05.2022	02.05.2022
5	Оформлення роботи. Подання керівникові на перевірку	20.05.2022	24.05.2022
6	Попередній захист дипломної роботи	06.06.2022	06.06.2022
7	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	06.06.2022	06.06.2022
8	Подання остаточного варіанта роботи на кафедру для перевірки на академічну доброчесність	06.06.2022	07.06.2022
9	Подання дипломної роботи на рецензування	07.06.2022	08.06.2022
10	Захист роботи	17.06.2022	17.06.2022

6. Дата видачі завдання: «07» лютого 2022 р.

Керівник дипломної роботи _____ Селезень Г. В.
(підпис керівника) (П.І.Б.)

Завдання прийняв до виконання _____ Яковець А. В.
(підпис випускника) (П.І.Б.)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Гендерні особливості розвитку Я-концепція у молодших школярів»: 50 сторінки, 39 використаних джерел.

Об'єкт дослідження – Я-концепція молодших школярів.

Предмет – гендерні особливості розвитку Я-концепції у молодших школярів.

Мета дослідження дослідити гендерні особливості розвитку Я-концепції у молодших школярів.

У дипломній роботі розкрито поняття «Я» - концепції молодших школярів, особливості та передумови розвитку позитивної «Я-концепції» у молодших школярів, гендерні аспекти розвитку позитивної «Я-концепції» у молодших школярів.

Практичне значення отриманих результатів дослідження визначається тим, що отримані результати можна використати у подальших розробках діагностики самооцінки школярів 6-10 років, а також для корегування негативних чинників впливу, що перешкоджають подолання розриву між «Я-ідеальним» та «Я-реальним», а також гендерних студій з дослідження рольових гендерних моделей у молодших школярів.

САМОСВІДОМІСТЬ, ОБРАЗ «Я», «Я-ДЗЕРКАЛЬНЕ», «Я-ІДЕАЛЬНЕ», «Я-РЕАЛЬНЕ», «ФІЗИЧНЕ Я», «СОЦІАЛЬНЕ Я», «РОДННЕ Я», « Я МОРАЛЬНЕ», «Я ДУХОВНЕ», «Я МИНУЛЕ», «Я МАЙБУТНЄ», «Я» - КОНЦЕПЦІЯ, САМОСТАВЛЕННЯ, ПРИСТОСУВАННЯ, СУПЕРНИЦТВО, СПРИЙНЯТТЯ СЕБЕ.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. «Я-КОНЦЕПЦІЯ» ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ..	8
1.1.Теоретичні підходи до формування «я-концепції» в дитячому віці.....	8
1.2.Особливості та передумови формування позитивної «я-концепції» у школярів.....	16
1.3.Гендерні аспекти формування позитивної «Я-концепції» у молодших школярів.....	24
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ»	29
2.1. Характеристика вибірки та методів дослідження.....	29
2.1. Емпіричне дослідження гендерних аспектів формування «Я-концепції»..	37
Висновки до другого розділу.....	42
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	45
ДОДАТКИ.....	47

ВСТУП

Становлення самоусвідомлення школярів та формування їх позитивної картини оточуючого світу та ствердження власного місця в ній за допомогою позитивної «Я-концепції» є одним з найважливіших факторів подальшого розвитку особистості, її самооцінки та здатності до поліаспектної самореалізації. Необхідність пройти всі етапи формування власної ідентичності в умовах, коли потрібно задовольняти потреби авторитетних осіб (якими у шкільний період виступають не лише родичі, але й вчителі, що символізують потреби всього суспільства та держави) може бути ускладнено відсутністю збігу з внутрішніми потребами молодшої особистості.

В сучасному світі, коли світогляд підрастаючого покоління формується під впливом різноманітного інформаційного впливу, а взірцями переважно стають яскраві особистості з медіапростору, цей розрив між реальним самоусвідомленням та уявленнями про «ідеальне Я», ідеальну та взірцеву модель себе у майбутньому, може поглиблюватись [27]. Проблематика розвитку автентичної «Я-концепції» зумовлює уважне та прискіпливе вивчення чинників її формування у шкільному середовищі; особливості становлення її функції самоврегулювання та самоконтролю школяра; а також вміння самої дитини створювати умови для досягнення самореалізації та соціального успіху.

Дослідженням становлення самоусвідомлення школярів у визначному психологічному віці (6-10 років) займалась потужна наукова парадигма американських, англійських та вітчизняних дослідників (В. Джеймс, К. Роджерс, Е. Еріксон, І. І. Чеснокова та інші). Переважна більшість соціологів та психологів зосереджують увагу на шкільному періоді становлення самооцінки, егоідентифікації, пізнавальних здібностей дитини, оскільки все пізнання оточуючого світу та самого себе неможливе в обхід її «Я-концепції» [37].

Гендерні особливості у становленні позитивної «Я-концепції» молодших школярів передбачають різні моделі формування самооцінки і самоврегулювання у

хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку. Усвідомлення себе як людини, належної до тієї чи іншої гендерної ролі, зумовлює подальший розвиток тих чи інших властивостей, які допомагають чи перешкоджають ставленню цілісного усвідомлення себе. Вивчення гендерного аспекту «Я-концепції» у молодших школярів дозволяє розкрити сутність стереотипних рольових моделей, які впливають на формування зрілої людини у подальшому. Таким чином, всі зазначені фактори зумовлюють **актуальність теми дослідження.**

Мета дослідження – дослідити гендерні особливості розвитку Я-концепції у молодших школярів.

Завдання дослідження:

- 1) Здійснити теоретичний аналіз наукової літератури щодо досліджень Я-концепції у молодших школярів.
- 2) Визначити методичну базу та провести емпіричне дослідження «Я-концепції» у молодших школярів,
- 3) Визначити гендерні аспекти розвитку «Я-концепції» у молодших школярів.

Об'єктом дослідження являється Я-концепція молодших школярів.

Предмет дослідження – гендерні особливості розвитку Я-концепції у молодших школярів.

Методами запропонованого дослідження являються наступні: дослідження самооцінки «Сходінки» В. Г. Щура, тесту «Хто Я?» М. Куна та Т. Макпартленд (у модифікації Т. В. Румянцевої); дитячої модифікації опитувальника С. Хартер.

Інформаційною базою дослідження виступили: роботи К. Роджерса, Е. Еріксона, А. М. Вербицької, Колодич Д. В., І. Д. Бех, І. С. Булах.

Практичне значення отриманих результатів дослідження визначається тим, що отримані результати можна використати у подальших розробках діагностики самооцінки школярів 6-10 років, а також для корегування негативних чинників впливу, що перешкоджають подолання розриву між «Я-ідеальним» та «Я-реальним», а також гендерних студій з дослідження рольових гендерних моделей у молодших школярів.

РОЗДІЛ 1

«Я-КОНЦЕПЦІЯ» ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретичні підходи до формування «Я-концепції» в дитячому віці

Одним з найперших дослідників, який сформував термін і поняття «Я-концепції», був В. Джеймс. У своїй роботі «Принципи психології» він запропонував ідею особистості, «Я», що складається з певних елементів. Особистість, з його точки зору, структурується декількома складовими, серед яких можна перерахувати:

1) складові елементи особистості;

2) самооцінка, яка є реакцією на власну особистість на рівні почуттів та емоцій;

3) певні дії, спрямовані на себе (наприклад, самозбереження або піклування про себе). Особистість є цілісним феноменом, який умовно можна розділити на активного дослідника та об'єкта пізнання: так, наше емпіричне «Я» є для нас тим аспектом особистості, який ми пізнаємо; «Я», що пізнає, - це чистий прояв особистості.

У «Я-концепції», згідно з В. Джеймсом, можна виділити різні частини, що відповідають сферам нашої життєдіяльності. Так, значним є матеріальна частина (усвідомлення свого тіла як частини «Я» та пов'язані з ними потреби у безпеці, задоволенні, захисті), наше соціальне «Я» пов'язане з усіма соціальними колами, в які ми входимо, та з нашим бажанням бути інтегрованим у ціннісну ієрархію тієї чи іншої кола; і, нарешті, значним є духовний аспект «Я», куди входять усі наші духовні прагнення, етичні та моральні потреби [11].

Крім того, що психолог розробив поняття «Я-концепції», він тісно пов'язував всі прояви особистості з самооцінкою, яка є результатом оцінювання «Я»-дослідника щодо «Я»-емпіричного. Формування позитивної «Я-концепції» можливе в тому випадку, якщо людина послідовно досягає успіху, або відмовляється від прагнення

до успіху. Проте види самоповаги також можуть бути різними і відповідати кожному аспекту (фізичному, духовному тощо) особистості.

Отже, основними висновками В. Джейсма були такі: «Я-концепція» є багатоаспектною структурою; формування самооцінки є найважливішим аспектом пізнання себе у взаємозв'язку із задоволенням потреб самореалізації у різних аспектах; «Я» є самоутворюваною структурою, що тісно пов'язана з різними аспектами самооцінки.

Парадигму дослідження «я-концепції» продовжили соціологи Ч. Кулі та Дж. Мід. Згідно з дослідженнями Ч. Кулі, викладеними в праці «Соціологічна теорія та соціальне дослідження», на формування «Я-концепції» істотно впливають оцінки, які отримує особистість із соціального середовища, яке розглядається ним як «дзеркало». «Я-дзеркальне» (looking-glass self) містить у собі реакції, оцінки та експресію суспільства в результаті взаємодії особистості з ним [15].

Ця ідея досить обмежена, оскільки особистість розглядається лише як результат сприйняття соціальної оцінки, а поведінка людини характеризується як повністю залежна від того, до сприятливої чи несприятливої оцінки з боку соціуму ведуть ті чи інші її дії. Проте для нашого дослідження цей підхід необхідний, оскільки «дзеркальне Я», згідно з психологічними дослідженнями, яскраво виражене у дітей дошкільного віку та школярів.

Важливим етапом у формуванні сучасного наукового підходу до «Я-концепції» стали роботи Е. Еріксона, який розробив динамічну модель егоїдентичності, пов'язану з особливостями формування та трансформації «Я». Так, дослідник виділяє вісім стадій формування егоїдентичності: формування довіри або недовіри до навколишнього світу та реальності себе, свого Ід; відчуття автономності існування та формування сорому (як реакції на почуття та дії оточуючих по відношенню до цієї автономності); формування ініціативності, переживання компетентності/некомпетентності [39].

На п'ятій стадії формується егоїдентичність, яка дозволяє утвердитися особистості у рольовому та соціальному різноманітні світу, зіставивши її з власної цілісності та власної тотожності щодо себе. Інші стадії характеризуються

виявленню Супер-Его та формуванням повноти власної ідентичності, де всі існуючі елементи зв'язуються і усвідомлюються як власна цілісність. Важливими аспектами дослідження Е. Еріксона є припущення про можливість пропустити ті чи інші стадії еґоідентифікації, внаслідок чого людина не матиме сприйняття власної цілісності та повноти існування.

Згідно з низкою дослідників, на сучасне уявлення про «Я-концепцію» великою мірою вплинули роботи К. Роджерса, який визначав цей феномен як цілісний ґештальт, заснований на самосприйнятті та сприйнятті інших людей та навколишньої реальності. Даний ґештальт не обов'язково усвідомлюється людиною, проте він доступний для дослідження та самоаналізу. Його основними характеристиками є тісний зв'язок із ціннісними структурами, які лежать в основі як самосвідомості особистості, так і розуміння соціальних взаємин.

Розвиваючи ідею про різні «я-концепції», які можуть бути інтегровані в одній особистості, К. Роджерс запропонував ідею «Я-ідеального». На відміну від «Я-дзеркального», яке припустив Ч. Кулі, «Я-ідеальне» ґрунтується на власних уявленнях індивідуума про те, яким він має бути, яка особистість буде для нього найзручнішою і принесе найбільше задоволення; стане вершиною його самореалізації. Тим не менш, «Я-ідеальне» також тісно пов'язане з потребами у схваленні, і є реакцією на цінності тих соціальних кіл, до яких входить особистість.

На формування «Я-концепції», відповідно до К. Роджерсу, впливає не стільки досягнення успіху чи відмова від нього, тобто, самооцінка, але позитивна увага з боку значущих для особистості людей, які володіють для неї авторитетом. У випадку, коли людина отримує позитивну підтримку як на ранніх стадіях формування ідентичності, так і під час дорослішання, тим сильнішим і міцнішим є його внутрішня самооцінка і тим менший розрив між «Я-реальним» і «Я-ідеальним»[29].

Далі пішов дослідник і в аспекті розуміння того, як усвідомлюється «Я» людиною і як, залежно від внутрішньої «Я-концепції», діє і реагує на навколишнє середовище особистість. Так, наприклад, дослідник стверджував, що, спочатку формуючись під впливом вимог та цінностей суспільства, надалі сформована

«Я-концепція» може стати переважаючою, і людина орієнтуватиметься не так на сприйняття з боку навколишнього суспільства, але на самосприйняття. Виходячи з цього, ті його дії та вчинки, які будуть оцінюватися з точки зору «Я-концепції» (яка включає неусвідомлені відповіді на запитання «Хто я такий?» і «Який я?»), поділяться на відповідні та невідповідні. Відповідні внутрішньому уявленню людини про те, ким вона є, інтегруватимуться в «Я-концепцію», а не відповідні ігноруватимуться.

Розвитком досліджень К. Роджерса також займався Р. Бернс, який розглядав функціональні особливості "Я-концепції", приділяючи найбільшу увагу тому, яку роль вона відіграє в кінцевому самосприйнятті людини, а також її взаєминах з навколишньою дійсністю. Найбільш важливими можна назвати такі функції, що виконуються «Я-концепцією» [2]:

1. **Функція збереження цілісності (або самоузгодження).** Вона полягає в тому, що для формування самосприйняття особистістю будуть відбиратися ті уявлення та сприйняття з боку оточуючих, які для нього вже є ціннісними та вкладаються в його самоусвідомлення. Таким чином, відбувається ігнорування відмінних уявлень від вже існуючих. З цієї точки зору, «Я-концепція» може бути сформованою з негативними аспектами самосприйняття (наприклад, уявлення про те, що «Я» не заслуговує на любов або не вартий турботи), так і з позитивними – коли особистість сприйматиме те, що підкріплює і стверджує самооцінку та позитивне самосприйняття.

2. **Функція інтерпретації дійсності.** Згідно Р. Барнсу, об'єктом пізнання світу в структурі «Я-концепції» є не стільки світ, скільки враження його і інтегрування щодо особистих уявлень, спостережень чи ідеалізацій. Так, особистість дивиться на суспільство і світ крізь призму «Я-концепції», особливо на рівні матеріальних, духовних потреб. Можна сформулювати такий підхід через запитання «Що для мене є світ?». Так само, як і щодо попередньої функції, особистість буде обирати ті аспекти і особливості у різноманітті світу, які будуть вкладатись і самоузгоджуватись з «Я-концепцією». З цієї точки зору можна визначити і феномен «внутрішньої картини світу» як елементу «Я-концепції» і самосприйняття.

3. **Функція інтегрування у дійсність.** Як вже було сказано, «Я-ідеальне» є для людини джерелом очікувань, сподівань, а також дуже часто – образом майбутнього як такого. Уявлення про те, яким «Я» буду, і в залежності від того, позитивне воно чи негативне, може керувати вчинками особистості, визначати її взаємини з оточуючим середовищем, регулювати і формувати модель поведінки. Тому особливо важливим є формування позитивної «Я-концепції» у дітей дошкільного і шкільного віку, адже її компоненти («Я-реальне», «Я-дзеркальне», «Я-ідеальне») стають джерелом майбутніх сподівань, досягнень і соціалізації молодшого покоління.

Таким чином, впродовж достатньо довгої історії формування наукового поняття «Я-концепції», було визначено багато різних і термінологічних, і теоретичних напрямків в плані її аналізу та подальшого практичного впровадження методів формування позитивного психологічного усвідомлення у дітей дошкільного і шкільного віку.

Насамперед для нашого дослідження важливо зауважити про наявність розлогої системи термінів, які стосуються складових «Я-концепції». Так, наприклад, існують наступні поняття, що розглядаються як елементи внутрішнього самоусвідомлення дитини та її когнітивного уявлення про себе:

1. **Образ «Я»** - когнітивний елемент, який складається з того, як дитина уявляє власне «Я» на рівні емпіричності і об'єктивності. Зазвичай сюди входить уявлення про себе з опором на характеристику віку, статі, вигляду, а також інституціональних зав'язків.

2. **«Я-дзеркальне»** - образ «я» у вимірі віддзеркалення соціальних реакцій на ті чи інші властивості чи прояви дитини (оцінка її особистості в родинному колі, серед інших учнів, авторитетних фігур).

3. **«Я-ідеальне»** - джерело очікувань і сподівань щодо різноманітних проявів «Я» у різних аспектах (щодо фізичного аспекту, зовнішності, матеріальної забезпеченості, володіння тими чи іншими матеріальними цінностями; той чи інший соціальний статус, надбання визнання, успіху; самореалізація у різних її проявах; уявлення про майбутнє взагалі і місце «Я» у ньому). Доволі важливим цей аспект є в

його взаємодії з «Я-реальним» та «Я-антиідеальним», які, виходячи з самих термінів, позначають усвідомлення себе в наявній точці часу, а також уявлення про свої «хибні» та «негативні» аспекти.

В залежності від того, на яку складову «Я-концепції» як цілісної структури спирались дослідники, вони виділяли також такі поняття як «фізичне Я», «соціальне Я», «професійне Я», «родинне Я», «моральне Я», «духовне Я», а також «Я наразі», «Я минулий», «Я майбутній». Ці аспекти також важливі, особливо для динамічного формування «Я-концепції» у дітей, оскільки певні складові можуть ними ще не усвідомлюватися, або знаходитись в негативній фазі.

Так, наприклад, дитина може не формувати «Я-ідеальне» як уявлення про свій майбутній позитивний розвиток і масштабування своєї особистості у соціальній та інших сферах; натомість, уявляти «Я у майбутньому», який може мати риси негативного віддзеркалення соціального впливу чи власним деструктивним самоусвідомленням і результатом низької самооцінки.

Незважаючи на велику кількість термінологічних розбіжностей, а також підходів щодо аналізу та практичного формування цілісної «Я-концепції», можна виділити основні положення, які є значними для нашого дослідження та пов'язані з безпосереднім розвитком самооцінки у дітей шкільного віку:

1. «Я-концепція» є психологічним феноменом, що складається з когнітивного образу «Я», який сприймається як щось емпіричне, і підлягає спостереженню тим «Я», що формує самооцінку. «Я-концепція» включає велику кількість складових елементів, пов'язаних з природою соціальної взаємодії дитини, а також розвитком її самоусвідомлення на різних етапах дорослішання. У шкільному віці передбачається, що особистість перебуває (згідно з концепцією Е. Еріксона) на п'ятому-шостому етапі формування «Я-концепції», що свідчить про важливість впливу на неї в даний час з боку навколишнього світу.

2. «Я-концепція» при її правильному формуванні стає запорукою розвитку вольових особистісних якостей та повноцінної самореалізації особистості, а також її позитивної інтеграції у соціальне середовище. Навчання у школі є ціннісним з погляду соціуму, а постійне розумове та соціальне навантаження на особистість

шкільного віку передбачає її всебічний розвиток, проте найчастіше це може суперечити ціннісним структурам у «Я-концепції» самої дитини. Формування позитивного образу «Я-ідеального» або «Я в майбутньому» в структурі особистості дитини може забезпечити її розвиток і в школі як соціальному інституті, а також посиленому розвитку тих навичок, які заохочуватимуться ззовні, так самим школярем будуть сприйматись як необхідні для досягнення його власних цілей.

3. «Я-концепція» тісно пов'язана з самооцінкою, сприйняттям навколишнього світу та бажанням розвиватися як особистість. Школярі з високим рівнем самооцінки, відповідно до більшості дослідників, відрізняються великим оптимізмом, бажанням навчатися, досягати певних успіхів, і не тільки залежати від позитивної/негативної реакції з боку оточуючих, а й добиватися її завдяки власному старанню.

Крім того, висока «Я-самооцінка» сприяє розвитку комунікативних здібностей, а отже, і більшої кількості соціальних зав'язків стає джерелом бадьорості, впевненості у своїх діях і дозволяє розвивати також противагу щодо негативних неконтрольованих явищ життя. Крім того, позитивна «Я-концепція» стає причиною цікавості до вивчення навколишнього світу у всіх його проявах, оскільки стає призмою інтерпретації навколишньої дійсності у найбільш вигідному та цікавому для школяра вигляді.

На противагу сказаному, негативні характеристики «Я-концепції» на різних рівнях можуть негативно позначатися на інтелектуальному та соціальному розвитку дитини. Школярі з низьким рівнем самоповаги та з частково розвиненою самооцінкою відрізняються меншою успішністю, страхом втратити досягнутий успіх через виконання більш важких завдань, менш активні, не такі товариські і не настільки здатні витримати критику і бути проактивними у своєму соціальному та навчальному житті.

Причинами низької самооцінки школярів може бути вражене «Я-дзеркальне», відсутність необхідного заохочення та підкріплення, занадто великий розрив між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», а також недостатня свідомість в оцінюванні тих чи

інших аспектів, що становлять «Я- концепцію» (наприклад, ігнорування фізичної чи духовної сторони внутрішньої картини світу).

З точки зору К. І. Ховленда, формування та трансформація «Я-концепції» можлива лише при врахуванні, що деякі її аспекти недостатньо структуровані або ще не сформовані остаточно. В результаті проведеного нами аналізу дослідницької літератури ми виявили кілька підходів до розуміння того, наскільки динамічною залишається «Я-концепція» у різні етапи розвитку людини. Тим не менш, у школярів «Я-концепція» знаходиться в постійній трансформації і є найменш структурованою, що призводить до можливості позитивного впливу на її становлення і подальший розвиток.

Так, дослідниками Ф. Розенталем та Р. О. Якобсоном був проведений експеримент, який полягав у тому, що серед експериментальної групи обрали випадкову кількість дітей, яким протягом навчального року надавали найбільшу підтримку та демонстрували позитивні реакції на успішність та інші соціальні дії. Експеримент підтвердив, що до кінця року успішність групи вибірки була істотно вищою, ніж у тієї групи, яка не користувалася такою підтримкою та явною оцінкою з боку психологів та вчителів. Отже, цей експеримент підтверджує взаємообумовленість як вольових старань дітей, так і позитивного підкріплення із боку значних постатей з оточення школярів.

Для школярів обраної нами групи для дослідження при формуванні «Я-концепції» важливими залишаються такі параметри: ситуація в сім'ї, наскільки найбільш значущі люди з дитинства прищеплюють школяру уявлення про себе, свої межі, наскільки ґрунтовним є процес ідентифікації себе у найближчому соціальному колі; соціальна взаємодія в школі, яка може мати такий самий значний вплив в аспекті успіху/неуспіху, компетентності/некомпетентності, як і навчальна успішність; ставлення з боку авторитетних постатей та становлення сприйняття світу, що інтегрується в «Я-концепцію» школяра.

Так, наприклад, відсутність позитивного підкріплення з погляду соціального кола (сімейного, шкільного) може призвести до невдач і на рівні навчання. Однак досягнення ціннісних успіхів у позашкільній діяльності може формувати стабільно

позитивне сприйняття «Я-реального». Істотним є формування в учнів усвідомленого сприйняття кожного із складових «Я-концепції», формування вольової взаємодії зі світом та виявлення інтегральних параметрів, які забезпечать позитивне формування «Я-концепції» навіть за відсутності позитивного підкріплення з боку соціуму.

1.2. Особливості та передумови формування позитивної «я-концепції» у школярів

Шкільний вік є особливим періодом формування «Я-концепції» людини, наслідком чого є необхідність уважного та динамічного спостереження та корегування можливих шляхів її утворення, а також самооцінки дитини. У працях американських та вітчизняних дослідників (Є. Ю. Худобіна, Р. Бернс, О. Г. Кондратюк), шкільний період не тільки є значущим для поточної егоідентифікації дитини, але також є акумулятивним для подальшого розвитку самоусвідомлення і психічних резервів для подолання життєвих труднощів, впевненості в собі, мотивованому ставленню до оточуючого середовища тощо.

В дослідженні В. Хюїта «Самоусвідомлення», «Я-концепція» школярів передбачає дещо відмінні складові, оскільки формування оцінки відбувається під впливом інституціональних факторів, які будуть нами розглянуті далі. Так, окрім фізичного компоненту (актуальність якого зростає у підлітковому віці з підвищенням аспекту гендерної самоідентифікації), соціального та трансперсонального – або духовного, який на данному етапі ще являється продуктом моральних і ціннісних засад, які пропонує школяру найближче оточення, дослідник виокремлює також академічний елемент як складову «Я-концепції».

Академічна складова самооцінки і самоусвідомлення важлива тим, що вона напряму пов'язана з проактивною діяльністю школяра, з одного боку, з вимогами щодо неї шкільної програми та учнів; а також з усвідомленням себе в ієрархії інтелектуальних здібностей та когнітивних параметрів. Сучасна система викладання на базі середньої освіти зумовлює постійне перебування школяра в різних академічних рейтингах (шкільні оцінки, етапи оволодіння тими чи іншими

теоретичними і практичними вміннями, участь у позашкільній діяльності). Школяр постійно перебуває у первному «змаганні», конкурсі, де визначаються його когнітивні здібності і значущість для соціального кола авторитетних людей[21].

З нашої точки зору, академічна складова є важливою за рядом параметрів: вона визначає важливість або неважливість інтелектуальних досягнень для дитини у подальшому; науково-раціоналістичний підхід до самоаналізу та сприйняття оточуючого світу стає або не стає пануючим в «Я-концепції» школяра в подальшому; саме через академічний процес школяр знайомиться з більш високим рівнем формування світогляду, громадянської позиції, подальшої значущості себе у світі фаховому, науковому, професійному.

В шкільному віці на базі наукової діяльності дитина отримує можливість сформуванню здатності і вмотивованості до продуктивної діяльності, орієнтуючись на внутрішні цінності та принципи. Позитивна «Я-концепція» передбачає, що умовами для створення цієї внутрішньої моделі вмотивованості стають наступні чинники:

1. Позитивне ставлення до вимог оточуючих, здатність ідентифікувати їх з точки зору продуктивності та корисності для самоусвідомлення і самооцінки дитини. Це провокує школяра контролювати свою поведінку згідно шкільних правил та вимог з боку авторитетних фігур.

2. Орієнтація на позитивні моделі поведінки та бажання наслідувати конкретних людей, зразки виконання тієї чи іншої діяльності, формування на їх базі «Я-ідеального».

3. Базове відчуття морального задоволення від виконання тієї чи іншої діяльності, навіть якщо внаслідок її не буде позитивного підкріплення з боку авторитетних фігур. Це одне з найскладніших завдань сучасної освітньої моделі, оскільки саме самовмотивованість є найбільш продуктивною для досягнень успіху на шкільному та життєвому шляху дитини, проте вона має бути тісно пов'язаною з якісними самоаналізом та рефлексією школяра свого «Я».

Згідно дослідженням провідних дослідників (Р. Бернс, М. Шебека), поведінка дітей обраного для нашого дослідження віку (6-10 років) характеризується такими властивостями як синкретичність та егоцентризм. Синкретичність передбачає

відсутність точних меж і кордонів у структурі самоусвідомлення людини – і її навколишнім середовищем, особливо оцінкам і ідентифікаційним кодам, які властиві родинному колу та найближчому оточенню. Егоцентризм же самоусвідомлення дитини базується на тому, що практично жоден аспект поведінки не розмежовується з «Я-концепцією» дитини.

У дослідженнях І. Слободчика підкреслюється також індивідуалізм поведінки та сприйняття оточуючого світу дитиною, а також надважливе усвідомлення себе як суб'єкта діяльності. Школярі знаходяться на межі декількох соціальних груп: родини, шкільного оточення, суспільства загалом. Не завжди всі ці кола інтегровані і взаємозв'язані, тож основним фундаментом самоусвідомлення та побудови стосунків з оточуючим світом стає саме егоідентичність дитини, «Я-концепція» є пануючою, хоча ще не достатньо розвинутою, оскільки знаходиться на четвертому або п'ятому етапі формування (згідно Е. Еріксону). Ця стадія, як вже було зазначено, характеризується домінуванням усвідомлення компетентності/ некомпетентності, а також необхідністю постійної зовнішньої позитивної оцінки.

На формування позитивної «Я-концепції» у школярів впливає, насамперед, діяльність, з якою вони зіштовхуються у шкільний та позашкільний час. Вона має характеризуватися проактивністю, креативністю та експериментальністю. Кожен конкретний акт в структурі цій діяльності має бути пов'язаним, водночас, як з ціннісними для дитини зусиллями, які вона докладає для того, щоб отримати той чи інший досвід; а також з моделюванням позитивної підтримки, яку вона отримує за власні досягнення.

Цінності цієї діяльності мають бути не тільки пов'язані з вимогами і потребами з боку авторитетних фігур (батьків, вчителів, психологів), але також задовольняти внутрішні потреби дитини згідно її індивідуальної «Я-концепції».

Позитивна «Я-концепція» внаслідок такої діяльності, що супроводжується повторюваними та продуктивними правилами, за допомоги яких дитина збагачує свій життєвий досвід, позитивно реагує на зростання зусиль, які треба докласти для виконання завдань, а також підвищує свою самооцінку в результаті власної діяльності. Надалі ці продуктивні правила стають конвенційними, і на їх основі

формується «Я-концепція» на базі фундаментальних гуманістичних засад, впевненості в собі та незрушних моральних орієнтирів.

Однак особливу увагу при формуванні позитивних елементів в структурі «Я-концепції» (що стосується подальшої спроможності дитини до саморегулювання) треба приділяти індивідуальному самопізнанню дитини. Як вже було нами сказано в попередньому розділі дослідження, не всі аспекти внутрішнього «Я» являються для дитини свідомими, вони не рефлексуються дитиною як важливі структури її особистості. Таким чином, основними засадами для формування позитивної «Я-концепції» в психолого-педагогічній діяльності мають бути наступні:

1. Ствердження в «Я-концепції» школяра усвідомлення себе як значущого суб'єкта діяльності. Завдяки цьому в учнів проявляється здатність і бажання нести відповідальність за динаміку і результати будь-якого виду своєї діяльності, що надалі відображається на продуктивності учбового процесу та принципах проактивності у різних галузях діяльності дитини.

2. Розвиток самоусвідомлення та прагнення до самовдосконалення за допомогою конкретних інструментів: самоаналіз, рефлексія власних вчинків, вміння до генералізації, раціоналізації та перспекції – уявлення про загальну модель наслідків саморозвитку). Окрім аналізу власної діяльності дитина має інтегрувати результати своїх досягнень в структуру своєї особистості, позитивні наслідки мають складати елементи «Я-концепції» учня.

3. Аналіз індивідуальних аспектів «Я-концепції» кожного учня, вміння трансформувати їх або корегувати в залежності від того, як ті чи інші елементи самооцінки впливають на усвідомлення і характеристику себе. Так, учням має бути запропоновано аналізувати «Я-дзеркальне», побудоване на оцінках з боку соціуму; «Я-родинне», а також інші, формуючи цілісне усвідомлення того, як вони склалися і що дають в ході життєвого процесу.

4. Парадигма дослідників, як в галузі психології, так і соціології і педагогіки, наполягають на тому, що надважливим є формування цілісного «Ігрового Я» [8].

Спираючись на роботи Й. Гейзинги, Р. Барнса, а також сучасних дослідників, можна з впевненістю сказати, що «ігрове» або «рольове Я» може розглядатись в структурі «Я-концепції» учнів як прототип подальших соціальних ролей (яких може бути така ж кількість, як і соціальних кіл або значущих фігур у світогляді людини). Пропри те, «ігрове я» дитини, на відміну від реалістичної та прагматичної моделі у дорослої людини, що цілком вбудоване в структуру самоусвідомлення, характеризується відмінними рисами. Учні формують або беруть участь у віртуальних іграх, апробують себе згідно прочитаних книжок, уявляють себе різними фантастичними героями (тому деякі вчені використовують також термін «фантастичне Я»).

Це «Я» може характеризуватися нереальними, фантастичними рисами, які учні можуть вигадувати, спираючись на культурний досвід, або ж наслідком розбіжностей між «реальним Я» та «ідеальним Я» при негативному усвідомленні себе як особистості, що не може досягнути власного ідеалу за допомогою тих дій і вчинків, яке пропонує соціальне оточення або учбова діяльність.

З нашої точки зору, при дослідженні конкретних етапів роботи, спрямованих на формування позитивної «Я-концепції» учнів треба приділяти увагу також і «фантастичному» чи «ігровому Я», оскільки в ньому зберігається потужна енергія для побудови самооцінки та генерування стосунків з оточуючим світом.

Формуванням позитивної «Я-концепції» у школярів, таким чином, може виступати саме ігрові заняття. Вони дозволяють школярам рефлексувати свій реальний досвід, проявляти і реалізувати своє «Я» у різних безпечних моделях, мотивують до креативного і трансформуючого сприйняття оточуючої дійсності. Крім того, рольова шкільна діяльність також передбачає досягнення різноманітних цілей, провокує високий рівень саморегуляції.

Згідно дослідженням Р. Берні, викладеним в праці «розвиток Я-концепції і виховання», рольові ігри збагачують життєвий досвід дитини у позитивному ключі, формують в ній можливість переживати бажані емоції при безпеці до внутрішнього «реального Я», оскільки під час ігри школяр перебуває у середовищі, де може бути будь-ким, змінюватись і корегувати свою поведінку згідно ігрових завдань.

Для того, аби зрозуміти, які саме аспекти «Я-концепції» мають підпадати під вплив вчителів і психологів, які беруть на мету формування її позитивних проявів, дослідник запропонував розмежовувати «Я-процесуальне» та «Я-статичне». На даному етапі егоідентифікації не всі школярі здатні розмежувати інтегральні складові власної особистості від тих, що надалі можуть змінюватись. Проте «Я-процесуальне» визначається також в динамічній структурі уроків, ігор та рольової соціальної діяльності. Ти більше занурення школяра в різнобічні ситуації, де він може проявити різні якості власної особистості, водночас приводять до декількох позитивних наслідків:

- Школяр вчиться відмежовувати риси «реального Я» від тих, що йому не властиві, тим самим стверджуючи автономність системи цінностей, моральних орієнтирів і мотивацій;

- Школяр формує позитивне ставлення до себе і зменшує суб'єктивну відстань між «Я реальним» та «Я ідеальним».

Критеріями сформованої позитивної концепції в учнів обраного для нашого дослідження віку являються наступні (за матеріалами дослідження І. Д. Бех, І. С. Булах):

1. Впевненість у тому, що емпіричне «Я» буде сприйняте в соціальних колах позитивно, що самопрезентація в середовищі стане причиною успіху, нових позитивних підкріплень та нових етапів формування самооцінки.

2. Усвідомлення своїх сил та мотивації до виконання різної діяльності, а також інтегрування досягнень в структуру самооцінки з метою її підвищення. Важливим аспектом є формування не просто здатність до діяльності, а впевненості учня в тому, що принаймні в одній чи декількох галузях він є лідером чи знавцем.

3. Усвідомлення власної значущості як особистості, спираючись як на попередній досвід, так і на «реальне Я», що передбачає аналіз і рефлексію своїх потреб, бажань, вмінь та вподобань. Сама «Я-концепція» дитини, долаючи попередній егоцентризм та формуючи сильні стосунки з соціальним оточенням та навколишнім світом, має стати передумовою позитивного та активного ставлення до себе, «Іншого» та життя загалом.

4. Бажання та конкретні дії, спрямовані на те, щоб отримати схвалення з боку значущих фігур (для учнів обраного нами віку такими залишаються найближчі родичі, а також вчителі). Ігнорування схвалення може проявлятися в подальшому, в підлітковому віці, коли потреба у позитивному підкріпленні власної індивідуальності та вчинків більш розмита.

5. Вміння досягати поставлених самостійно та іншими цілей, які ведуть до підвищення самооцінки та продуктивної учбової та життєвої діяльності. Це вміння передбачає вмотивованість, схильність до самоконтролю та саморегулювання, а також рефлексивність кожної дії, яка веде до бажаних учнем наслідків.

Узагальнюючи викладені тези, можна сказати, що позитивна «Я-концепція» є результатом декількох впливів: з одного боку, має велике значення сімейне і шкільне оточення учня, яке формує або дискредитує його впевненість у собі та відчуття власної беззаперечної значущості за допомогою тих чи інших оцінок, а також поведінкових та духовних орієнтирів (ідеальне «Я» дитини в цьому соціумі); а також вона складається під впливом конкретних дій з боку самого учня. Останні мають бути охарактеризовані як з внутрішнього, так і з зовнішнього аспекту:

- **внутрішня діяльність**, спрямована на самоаналіз та вміння корегувати чи інші аспекти особистості, які не приводять до жаданого результату, або далекі від рис «Я-ідеального»;

- **зовнішня діяльність**, направлена на мотивоване дослідження оточуючого світу, розширення комунікативних та соціальних зав'язків, зацікавлення в діяльності, що передбачає оцінку наслідків своїх дій та оцінку результатів цієї діяльності (учбова діяльність, позашкільні хобі – спорт, музика, участь у творчих напрямках, конкурсах тощо).

Також необхідно більш докладно проаналізувати дослідження, спрямовані на визначення деструктивних явищ в структурі «Я-концепції» школяра, що може призвести до зниження як академічного, так і соціального розвитку. В статті «Формування «Я-концепції» дитини в умовах інформальної освіти (крос-культурний аспект)» Колодич Д. М. вказує на те, що в залежності від мети, яка стоїть перед

дітьми в навчальному процесі, може виникати дисбаланс в різних структурних елементах її самоусвідомлення.

Внаслідок проведеного есперименту з українськими та в'єтнамськими школярами, дослідниця зробила висновок, що українська група дітей були спрямовані на досягнення саме академічної успішності. Вона і ставала показником їх самооцінки при ігноруванні базових складових самоусвідомлення. Таким чином, інтеграція академічної успішності була відірвана від «Я-концепції», і самоусвідомлення дитини не підвищувалось навіть якщо вона отримувала високі бали.

В'єтнамська група учнів, натомість, сприймала заняття як платформу для спілкування, обміну емоційним та інтелектуальним досвідом. Внаслідок цього, навпаки, спостерігалась висока самооцінка школярів як індивідуальностей, але оцінка «Я академічного», незалежно від реальних оцінок і показників, залишалась на низькому рівні. Згідно висновків, наведених дослідницею, це ставалося в результаті того, що для в'єтнамських учнів академічна складова не додавала нічого ціннісного для більш важливих проявів «Я» - як товариша, друга, співрозмовника тощо. «Але треба відмітити, що самоповага сильно соціально обумовлена – тобто, якщо дитина перебуває в соціальній групі, в якій успіхи в навчанні, наприклад, не цінуються чи цінуються мало, то її повага до самої себе не буде визначатися її академічною успішністю».

Негативними явищами в процесі динамічного формування «Я-концепції» може бути також зазначений нами раніше суб'єктивний розрив між «Я-ідеальним» та «Я-реальним». Причинами такого розриву може бути незадоволеність не тільки соціальними або академічними успіхами, але також, наприклад, ігнорування чи деструктивне ставлення до «Я-фізичного» [5]. У цьому віці тілесні потреби в гендерному аспекті ще не настільки важливі, але багато дітей з самого малого віку стикаються з неглектом їх фізичних потреб або зі знуцаннями у шкільному соціальному колі, або відсутністю задовільного рівня матеріальної забезпеченості.

Важливим цей момент є в тому плані, що певні фізичні особливості та відмінності неможливо скорегувати за допомогою вольових зусиль чи бажання, яке дослідники та педагоги намагаються сформувати у дітей.

Внаслідок цього може сформуватися певне «Я-фантастичне» на базі рольових ігор, моделей чи культурних взірців, ні які буде орієнтуватись дитина, ігноруючи емпіричне «Я». Проте «Я-фантастичне», оскільки перебуває виключно у замкненому світі і ніяк не впливає на реальні учбові та соціальні процеси, ніколи не повноцінне і не здатне задовільнити потребу школяра у високій самооцінці.

Проте воно акумулює психологічну енергію та школярі можуть ніколи не досягти в майбутньому сьомої стадії розвитку еґоідентифікації за Е. Еріксоном, бо її складові будуть непоєднувані. За словами Клодич Д. М., «Розбіжність між реальним досвідом та «реальним Я» може спричинити психологічну дезадаптацію в наслідок спроб захистити образ «Я» від такого досвіду – тобто в наслідок викривлення сприймання реальності чи її неправильної інтерпретації».

Тож, з нашої точки зору, важливим є аналіз задоволеності школярем усіх без винятків аспектів своєї особистості та навчення самоприйняття і прийняття «Іншого» для перешкодження формування негативних тенденцій в шкільному соціальному житті.

1.3. Гендерні аспекти формування позитивної «Я-концепції» у молодших школярів

На матеріалі корпусу досліджень, присвячених гендерному підходу в розумінні і оцінці «Я-концепції» молодших школярів, нами були зроблені узагальнюючі висновки щодо впливу рольових моделей на формування самооцінки хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку. Гендерне виховання, усталене в традиційній українській сім'ї, стає важливим аспектом, що в подальшому суттєво впливає на весь внутрішній образ дитини та її подальше уявлення про себе. Гендерна соціалізація вносить своє корегування в розвиток особистості хлопчика та дівчинки

молодшого шкільного віку, підтримуючи статеву диференціацію, і знаходить своє відображення в внутрішніх моделях «Я-ідеального» і «Я-реального».

Самоусвідомлення молодших школярів переважно, як ми вже казали у попередніх розділах, синкретичне, і «Я-реальне» нечасто відокремлюється від «Я-дзеркального», яке на даному етапі може бути підтримане соціальними колами за допомогою гендерних стереотипів. Тому свідомість молодших школярів формується за допомогою яскравих гендерних рис стереотипічного характеру, що суттєво звужує особливості самооцінки і може перешкоджати подальшому цілісному та свідомому формуванню власної унікальної ідентичності.

Багато дослідників каже про необхідність проведення спеціальної роботи з корегування гендерного впливу на «Я-концепцію» молодших школярів, для того, щоб більш повноцінно та рефлексивно діти розкривали свій особистий креативний потенціал [14]. Молодші школярі вже на даному етапі мають розрізняти себе як індивідуума, свої потреби, властивості, вміння – та вимоги, які висуває соціум щодо їх поведінки, розвитку та становлення у суспільстві.

Для того, щоб «Я-концепція» молодшого школяра була вільною від гендерних стереотипів, а також набула тих позитивних рис, про які ми писали в попередньому розділі, необхідно дотримуватись наступних аспектів психокорекційної роботи з дітьми:

- Сформувати орієнтованість як дівчат, так і хлопчиків, на загальні універсальні людські цінності, гуманістичні орієнтири, які властиві обом гендерам, і можуть в подальшому виступати як дієвий важіль самоврегулювання та забезпечують автономну реалізацію у суспільстві;
- Знайомити молодших школярів з нестереотипними рольовими моделями проявлення фемінності та маскулінності, які дозволяють вести більш повноцінне життя, спілкування, та передбачають більш повну самореалізацію себе у всіх життєвих сферах.
- Орієнтування молодших школярів на такі показники як інтелектуальна компетентність, фізична розвинутість, автономність, вольові зусилля, які мають бути в рівній ступені властиві як хлопчикам, так і дівчатам.

- Розвиток співчуття, розуміння мистецтва і краси, створення глибоких емоційних зв'язків з іншими людьми у хлопчиків, в яких переважає чоловіча гендерна стереотипна модель поведінки. Розвиток вольових якостей, бажання перемагати і конкурувати у дівчат, які сфокусовані на стереотипно фемінних рисах і властивостях (м'якість, ніжність, покора тощо);
- Підвищення впевненості дівчат у власних інтелектуальних здібностях і важливості учбової діяльності для розвитку і задоволенню їх індивідуальних потреб;
- Розвиток соціальних глибоких стосунків між хлопчиками та їх ровесниками і старшими авторитетними фігурами.
- Загальне змінення гендерної сегрегації серед молодших школярів, зміна фокусу їх уваги з гендерних чинників, відмінностей та властивостей, на створення мікросоціуму на прикладі одного класу з тісними та якісними індивідуальними зв'язками.

Негативні аспектами гендерного виховання, як зауважує Е. А. Талакова, можуть бути в подальшому чинниками, що перешкоджають і формуванню позитивної «Я-концепції» молодших школярів. Так, вона виділяє наступні гендерно-орієнтовані риси в самоусвідомленні молодших школярів, що базуються на їх гендерних відмінностях:

1. Налаштованість дівчат молодшого шкільного віку на підтримку зовнішньої привабливості та досягання самореалізації та задоволення потреби у позитивній підтримці за допомогою створення тісних комунікативних, соціальних зв'язків з педагогами та між собою.
2. Центроване і послідовне орієнтування хлопчиків на затвердження власної особистості за допомогою досягнень фізичних та інтелектуальних успіхів, створення авторитету за допомогою властивості «більш дорослого», ніж інші; переважне формування зв'язків виключно з іншими хлопчиками, зневага до проявів фемінності як у хлопчиків, так і у дівчат.
3. Гендерні особливості впливають на самооцінку хлопчиків та дівчат, змінюючи фокус з інтелектуальних здібностей та пошуку автономних чинників самореалізації – на необхідність підтримувати гендерні стереотипи та відповідати

«Я-дзеркальному». Крім того, виразна гендерна орієнтованість молодших школярів не дозволяє побудувати глибоких стосунків на рівні «особистість-особистість», сприяє сегрегації в класі та в цілому стримує позитивне регулярне навчання.

Висновки до першого розділу

«Я-концепція» є психологічним феноменом, що складається з когнітивного образу «Я», який сприймається як щось емпіричне, і підлягає спостереженню тим «Я», що формує самооцінку. «Я-концепція» включає велику кількість складових елементів, пов'язаних з природою соціальної взаємодії дитини, а також розвитком її самоусвідомлення на різних етапах дорослішання. У шкільному віці передбачається, що особистість перебуває (згідно з концепцією Е. Еріксона) на п'ятому-шостому етапі формування «Я-концепції», що свідчить про важливість впливу на неї в даний час з боку навколишнього світу.

«Я-концепція» тісно пов'язана з самооцінкою, сприйняттям навколишнього світу та бажанням розвиватися як особистість. Школярі з високим рівнем самооцінки, відповідно до більшості дослідників, відрізняються великим оптимізмом, бажанням навчатися, досягати певних успіхів, і не тільки залежати від позитивної/негативної реакції з боку оточуючих, а й добиватися її завдяки власному старанню.

Позитивна «Я-концепція» є результатом декількох впливів: з одного боку, має велике значення сімейне і шкільне оточення учня, яке формує або дискредитує його впевненість у собі та відчуття власної беззаперечної значущості за допомогою тих чи інших оцінок, а також поведінкових та духовних орієнтирів (ідеальне «Я» дитини в цьому соціумі); а також вона складається під впливом конкретних дій з боку самого учня.

На формування позитивної «Я-концепції» у школярів впливає, насамперед, діяльність, з якою вони зіштовхуються у шкільний та позашкільний час. Вона має характеризуватися проактивністю, креативністю та експериментальністю. Кожен конкретний акт в структурі цієї діяльності має бути пов'язаним, водночас, як з ціннісними для дитини зусиллями, які вона докладає для того, щоб отримати той чи

інший досвід; а також з моделюванням позитивної підтримки, яку вона отримує за власні досягнення.

Цінності цієї діяльності мають бути не тільки пов'язані з вимогами і потребами з боку авторитетних фігур (батьків, вчителів, психологів), але також задовольняти внутрішні потреби дитини згідно її індивідуальної «Я-концепції».

Гендерне стереотипне виховання в традиційній українській сім'ї призводить до розвитку негативних особливостей як в хлопчиків, так і у дівчат, які переважно перешкоджають формуванню самоідентифікації, що б відмежовувалась від «Я дзеркального», а також не сприяють ані позитивній самооцінці, ані розвитку інтелектуальних здібностей. Дослідження гендерного аспекту як негативних чинників при формуванні позитивної «Я-концепції» дозволяє більш якісно оцінити наявну рефлексію молодшими школярами власного «Я» у різних його проявах, а також створити більш якісні умови для індивідуального розвитку дитини.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ»

2.1. Характеристика вибірки та методів дослідження

Для того, щоб проаналізувати гендерні аспекти у формуванні «Я-концепції» молодших школярів, нами були проведені емпіричні дослідження, спрямовані на молодших школярів віком від 6 до 10 років у кількості 20 людей (11 дівчат та 9 хлопців зі сталим гендерним самовизначенням як «дівчинка» та «хлопець» відповідно, що звужує гендерний спектр дослідження до аналізу традиційної маскулінності та фемінності).

Виключення з емпіричного дослідження індивідуумів, які визначають себе андрогінно або у іншому боці гендерного спектру, дозволяє зосередитись на найбільш яскравих стереотипних рисах і чинниках, що зумовлюють розвиток традиційних гендерних аспектів «Я-концепції». Багато досліджень також вказують на те, що у наведеному для дослідження віці незначна кількість школярів сумнівається у своїй належності до основних гендерно-рольових моделей. У нашій групі школярів згідно попереднього анкетування, особистостей, що ідентифікують себе у гендерному аспекті не відповідно до біологічної статі, виявлено не було.

В нашому дослідженні були використані наступні методики: методика дослідження самооцінки «Сходинки» В. Г. Щура, тесту «Хто Я?» М. Куна та Т. Макпартленд (у модифікації Т. В. Румянцевої); дитяча модифікація опитувальника С. Хартер.

Методика дослідження самооцінки «Сходинки» В. Г. Щура. Перша методика, спрямована на дослідження рівня самооцінки у хлопчиків та дівчат. Вона полягає у тому, що здатна виявити не тільки рівень самооцінки, але також і ступені бажаних досягнень, які розвинулись (або знаходяться у зоні невиявленого, не від рефлектованого) у дитини. Мета дослідження – визначити аспектуальні особливості

самооцінки дитини, яким чином він усвідомлює себе та як рефлектує оцінку з боку ціннісного Іншого.

На листі, запропонованому молодшим школярам, були зображені сходинки. Інструкція включає в себе пояснення, що на нижній сходинці знаходяться найгірші хлопчики та дівчата, і в залежності від того, чим вища сходинка до найвищого рівня, тим краще школяр за показниками. Пропонується визначити, на якій сходинці знаходиться дитина, як вона себе оцінює, та намалювати (що може передбачати додатковий аналіз також особливостей того, як дитина зображує себе).

В опрацювання та аналіз результатів входять наступні методичні дії: визначається, по-перше, на яку з десяти сходинок поставив себе учень, і результати розподіляються рівномірно згідно кожної з пари сходинок: 1-2 сходинки – низький рівень самооцінки, 3-4 – середній, 9-10 – найвищий ступінь самооцінки. Важливо також звертати увагу на те, чи ставить себе учень на високу сходинку, оскільки в подальшому це становить матеріал для дослідження особливостей проявлення в ньому реального та ідеального я. Згідно з більшістю сучасних досліджень, в результаті егоцентричності та синкретичності самосприйняття у молодших школярів, рівень самооцінки може бути необґрунтовано високим, але за відсутності розриву з я ідеальним, це може стати фундаментом здорового розвитку позитивної я-концепції в подальшому.

Тест «Хто я?». (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т.В. Румянцевої).

За допомогою цієї психодіагностичної методики, ми можемо визначити суттєві риси індивідуума на його когнітивному та емоційно-експресивному рівні. Заздалегідь зазначимо, що у школярів 6-10 років ще не має повноцінного усвідомлення себе в поліаспектному розтині, та часто такий тест характеризується як ситуативний.

Інструкція до тесту передбачає: протягом 15 хвилин (орієнтуючись на особливості школярів, ми трошки збільшили кількість часу для того, щоб у дітей була можливість зосередитись та якомога більше розкритись за допомогою тесту) необхідно дати якомога більше визначень себе, задля чого заповнюється певна графа, яка починається зі слова «Я» (зазначено в Додатку 2). Школярів

попереджають, що тест не на оцінку, і що необхідно дати власні відповіді у тій формі, яка найбільше підходить для власного самовираження. Зазначається, що може бути вторинний аналіз, коли тест буде пройдений, а також ми попросили школярів за можливості згадувати, які емоції та реакції викликав тест під час проходження, наскільки було складно чи легко його виконувати.

Другим етапом виконання тесту являється рефлексивна оцінка з боку школярів щодо власних характеристик. Ми попросили учнів поставити певні примітки щодо кожної з характеристик, які були ними дані в кожному рядку, пояснивши їх значення:

«+» ставиться у випадку, коли дана характеристика подобається, ви можете пишати нею;

«-» ставиться у випадку, коли школяру особисто не подобається ця характеристика, навіть якщо інші оцінюють високо (ми намагались якомога частіше спиратись на власну рефлексію школярів та провокувати її під час проходження кожного з опитувальників чи тесту);

«+-» ставиться у тому випадку, коли певні риси цієї характеристики вам подобаються, а деякі – ні.

«?» знак питання ставиться у тому випадку, коли ви не можете визначитись з тим, чи подобається, чи не подобається вам вказана характеристика.

Завдяки оцінним міркуванням щодо своїх характеристик можна виявити емоційно-оцінну форму Я-концепції. Саме самооцінка відображає ставлення до самого себе та навколишнього світу. У методиці "Хто Я?" самооцінка ділиться на три типи:

адекватна самооцінка. Умовою занесення в цю категорію є процентне співвідношення позитивно оцінюваних якостей до негативно оцінюваних ("+", "-"), що становить 65-80% на 35-20%;

неадекватно підвищена самооцінка. У цій категорії кількість позитивно оцінюваних якостей щодо негативно оцінюваних ("+", "-") становить 85-100% на 0-15%;

неадекватно занижена самооцінка. Кількість позитивно оцінюваних якостей щодо негативно оцінюваних ("+", "-") співвідноситься приблизно порівну.

Дитяча модифікація опитувальника С. Хартер

Згідно дослідженням сучасних психологів, опитувальник С. Хартер в дитячій модифікації і стандартний опитувальник для підлітків та дорослих Т. Лірі корелюють між собою для визначення гендерних аспектів у особистості молодших школярів, а також у тому, за якими гендерно стереотипними напрямками розвивається їх «Я-концепція». Крім того, саме цей опитувальник може визначити можливі негативні процеси у формуванні самоусвідомлення дитини та тих параметрів, які вона визначає для себе як орієнтир, взірць для побудови власного «ідеального», «майбутнього Я»; а також діагностувати розрив між «Я реальним» та «Я ідеальним». Оскільки цих параметрів частково торкався і тест Т. Куна, можна визначити, що сукупне дослідження гендерних аспектів «Я-концепції» молодших школярів за допомогою цих трьох опитувальників, дозволяє найбільш поліаспектно охарактеризувати параметри, значущі для нашої дипломної роботи.

Обґрунтування використання даного опитувальника також зумовлене наступними декількома факторами:

1. Дає можливість визначити як кількісні, так і якісні параметри самооцінки молодших школярів;
2. Являється простим згідно своєї форми та суті, але передбачає наявність нюансів.

Дитячий варіант опитувальника складається з 28 запитань, які, в свою чергу, передбачають по 7 запитань за кожною шкалою. Під час проведення процедури опитування, можливо також використовувати індивідуальний підхід до учнів, а також різноманітні додаткові зауваження та наставлення (Додаток 3). Рекомендується допомагати молодшим школярам зазначеного віку, щоб їм було простіше визначити важливі та коректні для них показники.

Першим етапом у використанні опитувальника являється визначення школярем того, наскільки зазначені риси відповідають йому, а які демонструють інші школяри. Другим етапом використання опитувальника являється визначення, наскільки рідко чи часто відбуваються ти чи інші ситуативні моделі, зазначені в опитувальнику.

При характеристиці і порівнянні цих значень, які відображають наявну картину самоусвідомлення дитини, можна розглянути розвинутість фемінних та маскулінних рис, а також рівень того, наскільки школяр хоче демонструвати ці риси і загальну ступінь задоволеності ними. Також за допомогою цього опитувальника розглядається той напрямок, в якому дитина бажає розвивати ті чи інші свої вміння та якості (чи бажає особистість підтримувати фемінні, маскулінні чи андрогінні риси в собі); а також наскільки очевидна ступінь спротиву гендерним стереотипам та здатність то розвитку індивідуальних специфічних рис.

2.1. Емпіричне дослідження гендерних аспектів формування «Я-концепції».

Результати дослідження допомогли визначити три основні аспекти «Я-концепції» у молодших школярів обраної вікової групи. Провівши дослідження рівня самооцінки, ми можемо дати наступну інформацію (див. рис. 2.1).

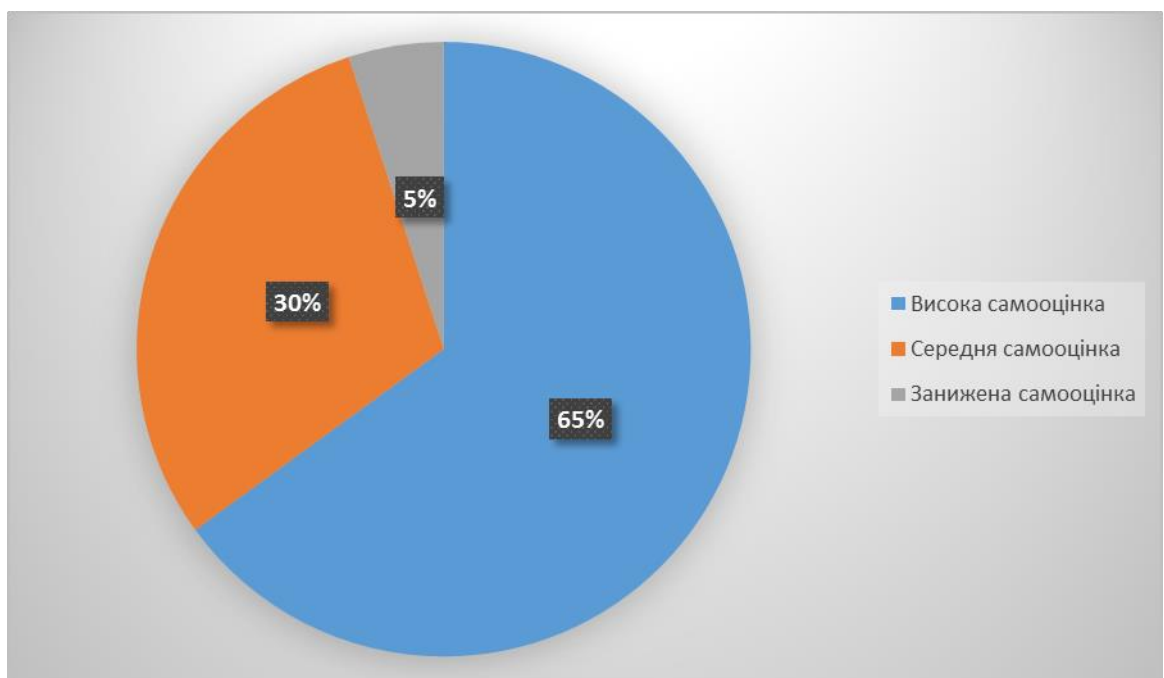

Рис. 2.1. – Рівень самооцінки у досліджуваних (у%)

Аналізуючи отримані дані, ми можемо сказати, що переважній більшості школярів (65%) належить високий рівень самооцінки, середній рівень розподіляється рівномірно (30%), і тільки незначній кількості властива занижена самооцінка (5%). Варто додати, що зазначені школярі характеризувались водночас також високими показниками інтелектуального розвитку та успішності в класі. Окрім того, даний рівень самооцінки свідчить про те, що на даному етапі «Я-концепція» дітей з традиційної української сім'ї формувалась у позитивному оточенні, з достатньою кількістю позитивної уваги з боку батьків та вчителів.

Школярі, яким властивий середній рівень самооцінки, визначаються меншим зацікавленням у розвитку інтелектуальних здібностей, уважністю під час навчальних занять, а також не дуже високими показниками активності у позашкільній діяльності. Інтенсивність їх спілкування з оточуючими нижче, а рівень бажаних досягнень за різними параметрами суттєво вищий, аніж у школярів з високим та середнім рівнем показників.

Другим етапом дослідження було вивчення рефлексивної оцінки з боку школярів щодо власних характеристик за допомогою тесту «Хто я?».

Для того, аби проаналізувати отримані результати дослідження, ми ґрунтувались на мовному та семантичному аналізі зазначених школярами рис, характеристик та аспектів самооцінки, фокусуючись на тому, яким чином розподіляється у дівчат та хлопчиків характеристика наступних сенсових категорій, що безпосередньо пов'язані з подальшими особливостями гендерного самоусвідомлення на даному етапі розвитку «Я-концепції» молодших школярів:

- Стать;
- Присутність чи відсутність вказання на казкових, вигаданих персонажів або тих постатей, що слугують рольовою моделлю;
- Чи наявна характеристика зовнішності;
- Чи є вказання на фізичну привабливість, агресивність, силу, маскулінні риси;
- Чи є вказання на домашніх тварин, інших людей, родичів, друзів, на предмети, які знаходяться у власному розпорядженні дитини;

- Хобі, захоплення, зацікавлення, чи вони представлені прогностично (коли я виросту...) чи оптимістично (мені хотілося б...);
- Чи присутні необ'єктивні, ірреальні аспекти при самохарактеристиці;
- Особливості поведінки, ставлення до світу та оточуючих, етичні та моральні засади;
- Визначення своїх соціальних ролей (в позитивному чи негативному розтині).

Таблиця 2.1.

Рівні	% досліджуваних
Адекватна самооцінка	55%
Неадекватно завищена самооцінка	35%
Неадекватно занижена самооцінка	10%

Адекватну самооцінку виявили у 55% респондентів. Значення адекватної самооцінки полягає у посібнику особистості правдоподібно усвідомлювати та оцінювати свої сильні та слабкі сторони. Даний вид самооцінки можна охарактеризувати позитивним ставленням до самого себе, самоповагою та самосприйняттям.

До категорії неадекватно завищеної самооцінки потрапили 35% опитаних. Ця категорія характеризується неспроможністю особистості адекватно оцінювати свої якості, що виявляється у зарозумілому ставленні до оточуючих людей, конфліктності. Діти які належать до цієї категорії, ідеалізують свої зовнішні дані та внутрішній потенціал, болісно сприймають критику.

Неадекватно занижену самооцінку мають лише 10%. Даний тип самооцінки характеризується повною неспроможністю людини ставити собі мети і вирішувати певні завдання.

В даній класифікації не виявлено досліджуваних, які б не змогли оцінити свої характеристики.

Статева ідентичність у методиці. Відповідно до тесту, опитуваний міг відобразити гендерну приналежність безпосередньо, побічно, або не відобразити її зовсім.

Згідно з отриманими результатами, не було виявлено відчуженого та емоційно-негативного позначення статі. Відповіді респондентів, що визначають свою гендерну приналежність, належать до нейтрального та емоційно-позитивного позначення прямої статевої ідентифікації.

Опитані також визначали свою статеву приналежність через непрямий спосіб: через соціальну роль та закінчення.

За результатами опитування було виявлено, що всі визначили свою гендерну ідентифікацію.

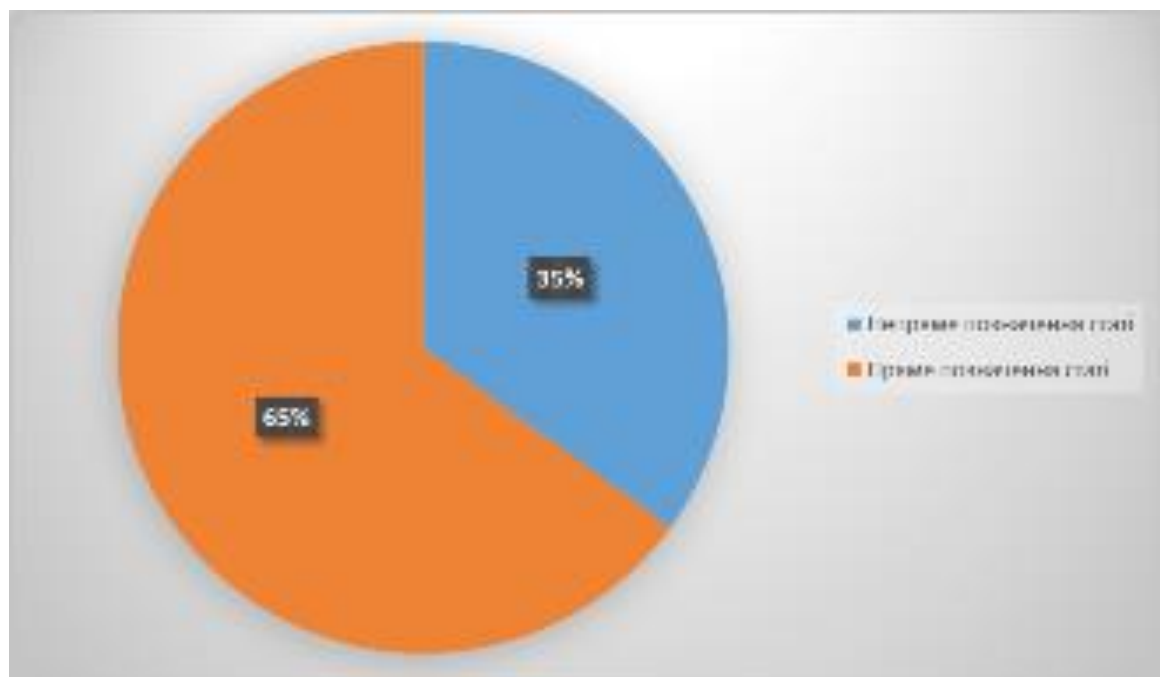

Рис. 2.2. – Результати гендерної приналежності особистості (у %).

Було виявлено, що у 65% наявність прямого позначення статі. Це говорить про те, що сфера психосексуальності і порівняння себе з представниками своєї статі є важливим аспектом. У 35% гендерна ідентичність проявляється через соціальні ролі.

Наявність и прямого і непрямого варіанту емоційно-позитивного позначення своєї статі говорить про сформовану позитивну полове ідентичність. На даному віковому етапі тільки починається зосередження дівчат на власній зовнішності як показника успіху чи авторитетності серед оточуючих. Проте хлопчики концентрують вже на даному етапі увагу на свої вольові риси, авторитетність та фізичні показники, тому в середньому можна визначити перевагу саме маскулінних рис серед молодших школярів.

За методикою дитяча модифікація опитувальника С. Хартер ми отримали наступні результати.

Отримані на даному етапі нами дані, що виходять з результатів попередніх опитувань, можна сказати, що у більшості дівчат, наприклад, наявні традиційно маскулінні риси. Це може бути пов'язане з декількома факторами, які ми вже зазначали вище:

1. Бажання самоствердитись не за параметрами зовнішності, але інтелекту, що наразі сформоване як особливостями гендерних стереотипів українського суспільства, так і пре-підлітковим періодом, який ще не характеризується такою уважністю до міжстатевих стосунків.

2. Особливостями егоцентричної моделі «Я-концепції» молодших школярів, яка характеризується пріоритетом «Я» над іншими членами суспільства і яскравою сконцентрованістю на індивідуальних досягненнях.

Внаслідок проведеного нами опитування ми дійшли декількох важливих висновків, які поліаспектно розкривають особливості формування позитивної «Я-концепції» молодших школярів з урахуванням гендерних особливостей їх розвитку та впливу оточення. Так, наприклад, хлопчики характеризували високу ступінь агресивності, яку пов'язували з вмінням досягати авторитетності серед однокласників та друзів, а також визначали їх як позитивні аспекти моделі «Ідеального Я».

Проте варто приділити увагу тому, що школярі з посереднім та низьким рівнем самооцінки демонстрували велику кількість розбіжностей між рисами «реального» та «ідеального Я». Навіть якщо за тестуванням Т. Куна не знаходилось розриву між

наявною оцінкою рис та бажаним їх розвитком, деякі учні демонстрували значущість у власній «Я-концепції» ідеального майбутнього зовсім протилежні риси, якими, за їх визначенням, вони володіють наразі.

Однак цей аспект був властивий як хлопчикам, так і дівчатам, що можна охарактеризувати як гендерно нейтральний параметр бажання сформувати особистість, базовану на інших рисах, аніж присутніх наразі.

Висновки до другого розділу

Провівши емпіричне дослідження ми можемо зробити наступні висновки:

І дівчата, і хлопчики, які характеризували себе як авторитетних, впевнених в собі, з невеликими розбіжностями між наявним рівнем тих чи інших важливих рис та бажаним, більше характеризувалися андрогінним типом мислення та самоусвідомлення. Вони оцінювали себе як здатних до співчуття, готових допомагати, виявляти м'які риси, набагато більше, аніж інші діти, які визначали свою самооцінку як залежну від активних лідерських досягнень чи яка корелювала з параметром «зовнішності» чи «авторитетності» серед оточуючих.

В молодшому шкільному віці у дівчат визначається наступна тенденція: акцентуація на власній зовнішності, на саморепрезентацію себе як особистостей з певним фізичним розвитком, що зумовлює нестабільну і переважно негативну або посередню оцінку цих властивостей «на даному етапі» та бажання розвивати їх в подальшому. Для хлопчиків закономірна тенденція до культурних норм волелюбності, сильного характеру, вміння піклуватися про інших, що зумовлює їх визначення властивих хлопчикам рис як і традиційно маскулінних, так і андрогінних. При тому визначається тенденція до менш позитивної оцінки саме інтелектуального аналітичного розуму, приділення більшої уваги «соціальному інтелекту».

Адекватну самооцінку виявили у 55% респондентів. Значення адекватної самооцінки полягає у посібнику особистості правдоподібно усвідомлювати та оцінювати свої сильні та слабкі сторони. Даний вид самооцінки можна охарактеризувати позитивним ставленням до самого себе, самоповагою та самосприйняттям.

До категорії неадекватно завищеної самооцінки потрапили 35% опитаних. Ця категорія характеризується неспроможністю особистості адекватно оцінювати свої якості, що виявляється у зарозумілому ставленні до оточуючих людей, конфліктності. Діти які належать до цієї категорії, ідеалізують свої зовнішні дані та внутрішній потенціал, болісно сприймають критику.

Неадекватно занижену самооцінку мають лише 10%. Даний тип самооцінки характеризується повною неспроможністю людини ставити собі мети і вирішувати певні завдання.

Отже, можна зробити загальний висновок щодо того, що через гендерні стереотипи, що панують у суспільстві, внутрішня суперечливість «Я-концепції» дівчат полягає у тому, що вони сприймають свій розвиток через докладання зусиль і напруження; при тому хлопчики усвідомлюють розвиток своїх базових наявних рис, що зумовлює меншу ступінь здорового критичного усвідомлення.

ВИСНОВКИ

«Я-концепція» тісно пов'язана з самооцінкою, сприйняттям навколишнього світу та бажанням розвиватися як особистість. Школяри з високим рівнем самооцінки, на думку більшості дослідників, дуже оптимістичні, готові вчитися, досягати певних успіхів, мети і залежать не тільки від позитивної/негативної реакції оточуючих, а й досягати її тільки власними силами.

Позитивна «Я-концепція» є результатом кількох впливів: з одного боку, важливим є сімейне та шкільне середовище учня, яке через певні оцінки формує чи дискредитує його впевненість у собі та почуття власної значущості, а також як поведінкові та духовні орієнтири (ідеальне «Я» дитини в цьому суспільстві); і формується під впливом конкретних дій учнів.

Гендерно-стереотипне виховання в традиційній українській сім'ї призводить до розвитку негативних характеристик як у хлопчиків, так і у дівчат, які переважно перешкоджають формуванню самоідентифікації, яка була б відмінною від «Я дзеркало», і не спонукає до позитивної самооцінки. або інтелектуальні здібності. Вивчення гендеру як негативного чинника формування позитивного «самосприйняття» дозволяє краще оцінити наявне відображення власного «Я» молодших школярів у різноманітних його проявах, а також створити кращі умови для індивідуального розвитку.

Під час дослідження було помітно, що і дівчатам, і хлопцям, які характеризували себе як авторитетних, впевнених у собі, з невеликими відмінностями між наявним рівнем окремих важливих рис і бажаним, більш характерним був андрогінний тип мислення та самосвідомості.

В результаті проведеного нами дослідження ми досягли поставленої мети та виконали поставлені задачі:

1. Проаналізували теоретичні роботи, направлені на характеристику феномену «Я-концепції». Переважна більшість досліджень схиляється до висновку, що саме вона формує самоусвідомлення молодших школярів, стає базисом утворення самооцінки та самоврегулювання.

2. Дослідили особливості, властиві позитивній «Я-концепції», яка стає головним рушієм подальших прагнень молодших школярів.

3. Визначили гендерні особливості, які впливають на формування «Я-концепції», проаналізували чинники, які впливають на нерівномірність формування та рефлексії тих та інших особливостей «Я-концепції» у молодших школярів.

4. Охарактеризували та обґрунтували використання трьох опитувальників та методики стандартного самозвіту для молодших школярів як тих, що поліаспектно описують особливості гендерного виховання та самоусвідомлення молодших школярів у структурі формування їх «Я-концепції».

5. Провели експеримент, який доводить, що гендерне виховання на етапі егоідентифікації молодших школярів, має позитивний вплив; визначили, що хлопчики більше тяжіють до андрогінного способу самоусвідомлення, в той час як у дівчат спостерігаються і негативні тенденції.

Було виявлено, що у 65% наявність прямого позначення статі. Це говорить про те, що сфера психосексуальності і порівняння себе з представниками своєї статі є важливим аспектом. У 35% гендерна ідентичність проявляється через соціальні ролі. Наявність и прямого і непрямого варіанту емоційно-позитивного позначення своєї статі говорить про сформовану позитивну полове ідентичність.

Особливу увагу треба приділяти аспектам, які супроводжують уявлення молодших школярів про «Я реальне» та «Я ідеальне», оскільки особливості гендерного виховання провокують негативні тенденції до майбутнього самоставлення та досягнення цілей у дівчат та хлопчиків. Основна корекційна робота має бути спрямована на подолання розриву між наявним та реальним, а також методикам рефлексії компонентів та конкретних кроків, які допоможуть молодшим школярам підвищувати свою самооцінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьев Б.Г. До постановки проблеми розвитку дитячої самосвідомості // Изв. АПН РСФСР. – Вип.18. – М.,1998. – С. 5–32.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер.с англ. – М.:Прогресс, 1986. – 421 с.
3. Бех І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості // Педагогіка і психологія / І. Д. Бех. – 1997. – № 3. – С. 9–21
4. Боришевський М. Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів / М. Й. Боришевський. – К. : Рад. школа, 1980. – 143 с.
5. Булах І.С. Концептуальна модель становлення моральної самосвідомості особистості у підлітковому віці //Психологія. Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, Вип.. 16, 2002.
6. Булах І.С. Пріоритетні позиції у визначенні провідних компонентів та критеріїв розвитку особистості підлітка // Психологія. Збірник наукових праць: НПУ імені М.П.Драгоманова, Вип.12, 2001.
7. Волинська Л.В. Самосвідомість та Я-концепція особистості // Загальна психологія / О.В.Скрипченко, Л.В.Волинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.,1999
8. Гуменюк О. Психологія Я- концепції. – Т. Економічна думка, 2002- 186 с.
9. Гуменюк О. Самотворення Я-концепції за модульнорозвивальної оргсистеми // Психологія і суспільство. – 2001.– №2. – С. 33–76.
10. Демчук О.А. «Я-КОНЦЕПЦІЯ» ЯК ПРОДУКТ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ «Молодий вчений» • № 12 (39) • грудень, 2016 р.
11. Джеймс У. Психология / У. Джеймс; под ред. Л.А. Петровской – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
12. Дмитрова Т. В. Образ "Я" як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності: дис. кандидата психологічних наук.: 19.00. 01. - К., 1993. – 187с.
13. Жигайло Н. І. Соціальна педагогіка : навчальний посібник / Н. І. Жигайло. – Львів : «Новий Світ-2000», 2007. – 256 с

14. Зицер Д. Практическая педагогика: Азбука НО. / Д. Зицер, Н. Зицер. – СПб.: Просвещение, 2007. – 288 с
15. Ельконін Д.Б. Введення в психологію розвитку. М.: Тривола, 2004.
16. Кайгер В. Адаптивні механізми самосвідомості і само ідентифікації /В. Кайгер // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 84–94.
17. Калюжна Є.М. Психологічні особливості формування Я-концепції у старшому шкільному віці / Є.М. Калюжна, А.О. Дудко // Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти. – 2016. - №1. – с 3-9
18. Кон И. С. Категория «Я» в психологии / И. С. Кон // Психологический журнал. 1981. № 3. – С. 43–54.
19. Ковальов А.Г. «Психологія особистості». М., Просвітництво, 1999.
20. Кочерга О., Васильєв О. Психічне здоров'я молодшого школяра//Бібліотека психолога. - 2003.- С.40-57.
21. Кочубейник О. М. Культурний еталон буття особистості та його вплив на Я-концепцію / О. М. Кочубейник // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України за ред. Максименка С. Д. – К. : Волинські обереги. – 2000. – Т. 2. – Ч. 3.
22. Лисянська Т.М., Скрипченко Л.О. Довідник з педагогіки і психології. Навчальний посібник для викладачів, аспірантів та студентів педагогічних навчальних закладів — К. , 2000.
23. Максименко С. Д. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. Д.
24. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко та ін. – 3-тє вид., переробл. і допов. – Вінниця : «Нова книга», 2006. – 687 с.
25. Мухина В. С. Особенности идентификации с собственным «Я». Кризис личности в отрочестве / В. С. Мухина // Возрастная психология Феноменология развития, детство, отрочество. – М.,1998. – С. 398–408.
26. Ніколенко О.С. Профілактика й корекція девіантної поведінки підлітків: Навч.-метод. посібник. – Чернівці: Рута, 2004.

27. Меднікова Г. І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: дис. кандидата психологічних наук.: 19.00. 01. / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2002. – 194 арк.
28. Ревасевич, І. С. Психологічна структура і динаміка особистісної адаптованості учнів загальноосвітніх шкіл : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія / Ірина Степанівна Ревасевич ; Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
29. Роджерс, К.Р. Становление личности: Взгляд на психотерапию / Карл Рэнсом Роджерс. – М.: Эксмо-Пресс, 2001. – 416 с.
30. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х тт. – М., 1989. – Т. 2
31. Світлична, С. П. Становлення я - концепції як умова психічного і фізичного здоров'я дитини / С. П. Світлична // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Х., 2003. – № 22. – С. 60-67.
32. Слободчиков В.І. Формування Я-концепції, журнал «Початкова школа» № 3, 2002.
33. Стельмах О. В. Роль позитивної та негативної Я-концепції у формуванні особистості майбутнього рятувальника / О. В. Стельмах // Збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві». – Львів: «СПОЛОМ», 2016. – 360 с.– С. 291–293.
34. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота: Навч.-метод. посібник. –У 2-х част. – Чернівці: Рута, 2003.
35. Ткачук С. Психологічний аналіз самотворення позитивної Я-концепції // Психологія і суспільство. – 2003. – №3. – С. 107–113.
36. Чепіга Л.П. Розвиток Я-концепції у підлітковому віці в залежності від засобу організації учбової діяльності у початковій школі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 Одеський національний ун-т. – Одеса, 2002. – 20 с.

37. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М., 1977.– 240 с.
38. Шитова І. Розвиток позитивної «Я-концепції» учнів // Психолог. –2003. – №39. – С. 3–4.
39. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати за методикою дослідження самооцінки «Сходінки» В. Г. Щура

№ досліджуваного	Результат за методикою	Рівень
1	Найвища сходінка	Високий рівень
2	Найвища сходінка	Високий рівень
3	Найвища сходінка	Високий рівень
4	Найвища сходінка	Високий рівень
5	2-3 сходінка	Середній рівень
6	Найвища сходінка	Високий рівень
7	Найнижча сходінка	Низький рівень
8	2-3 сходінка	Середній рівень
9	Найвища сходінка	Високий рівень
10	2-3 сходінка	Середній рівень
11	Найвища сходінка	Високий рівень
12	Найвища сходінка	Високий рівень
13	2-3 сходінка	Середній рівень
14	Найвища сходінка	Високий рівень
15	2-3 сходінка	Середній рівень
16	Найвища сходінка	Високий рівень
17	Найвища сходінка	Високий рівень
18	2-3 сходінка	Середній рівень
19	Найвища сходінка	Високий рівень
20	Найвища сходінка	Високий рівень

Результати за тестом «Хто я?»

№ досліджуваного	Результат за методикою	Рівень
1	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
2	Співвідношення 85-100% на 0-15%	Неадекватно підвищена
3	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
4	Співвідношення 85-100% на 0-15%	Неадекватно підвищена
5	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
6	Співвідношення приблизно порівну	Неадекватно занижена
7	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
8	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
9	Співвідношення приблизно порівну	Неадекватно занижена
10	Співвідношення 85-100% на 0-15%	Неадекватно підвищена
11	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
12	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
13	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
14	Співвідношення 85-100% на 0-15%	Неадекватно підвищена
15	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
16	Співвідношення 85-100% на 0-15%	Неадекватно підвищена
17	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
18	Співвідношення 85-100% на 0-15%	Неадекватно підвищена
19	Співвідношення 65-80% на 35-20%	Адекватна самооцінка
20	Співвідношення 85-100% на 0-15%	Неадекватно підвищена

Результати гендерної приналежності особистості за методикою «Хто Я?»

№ досліджуваного	Результат за методикою
1	Пряме позначення статі
2	Пряме позначення статі
3	Пряме позначення статі
4	Пряме позначення статі
5	Непряме позначення статі
6	Пряме позначення статі
7	Пряме позначення статі
8	Непряме позначення статі
9	Пряме позначення статі
10	Непряме позначення статі
11	Пряме позначення статі
12	Непряме позначення статі
13	Пряме позначення статі
14	Пряме позначення статі
15	Непряме позначення статі
16	Непряме позначення статі
17	Непряме позначення статі
18	Пряме позначення статі
19	Пряме позначення статі
20	Пряме позначення статі

Результати за методикою дитяча модифікація опитувальника С. Хартер

№ досліджуваного	Результат за методикою	Рівень
1	11	Високе самоприйняття
2	8	Середнє самоприйняття
3	10	Середнє самоприйняття
4	11	Високе самоприйняття
5	12	Високе самоприйняття
6	9	Середнє самоприйняття
7	8	Середнє самоприйняття
8	9	Середнє самоприйняття
9	12	Високе самоприйняття
10	10	Середнє самоприйняття
11	3	Низьке самоприйняття
12	8	Середнє самоприйняття
13	8	Середнє самоприйняття
14	11	Високе самоприйняття
15	9	Середнє самоприйняття
16	10	Середнє самоприйняття
17	2	Низьке самоприйняття
18	11	Високе самоприйняття
19	9	Середнє самоприйняття
20	12	Високе самоприйняття